

האומנם העבר אין?: חשיבות תולדותיה של החברה החרדית להבנת מרקם חייה בימינו

קימי קפלן

(הרצאה ביום עיון במכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים, 13.10.2010)

אחד מחכמי היהודים בימי הביניים תבע את האמירה "העבר אין, העתיד עדיין, ההווה כהרף עין, דאגה מאין", ולרב יוסף אלבו מיוחס משפט דומה האומר כך: "כי כמו שהזמן הוא דבר בלתי נמצא בפעל, כי העבר אינו נמצא והעתיד לא יצא עדיין אל הפעל וההווה אינו אלא העתה הקושר בין העבר והעתיד". לו קיבלנו את המסקנה העולה מאמירות אלה אזי ניתן היה לסגור מחלקות שלמות במוסדות להשכלה גבוהה ועוד שורה של מכוני מחקר, ולחסוך בכך הרבה כסף למדינת ישראל. אלא שכנגד העומד על כתפי אותם חכמים, אני מרשה לעצמי לחלוק על עמדה זו ולטעון לחשיבותה של הפרספקטיבה ההיסטורית להבנת תופעות עכשוויות בחברה החרדית, ולהעזיז ולומר שהיא חיונית לאלה העוסקים בעתידה של חברה זו בישראל. לכאורה מדובר בדבר מובן מאליו, אלא שאופן התפתחותו של המחקר על החברה החרדית בישראל מזה והאופי של העיסוק התקשורתי והציבורי בחברה זו מזה, הם אשר יצרו אנומליה זו, וכפי שאטען בהמשך – יש לכך השפעות לא מבוטלות.

לא אלאה אתכם בסקירה מפורטת על התפתחותו של המחקר על החברה החרדית בישראל, למעט כמה פרטים מעניינים ותהליך ברור שהתרחש. חקר החברה החרדית החל בשלהי שנות השישים של המאה העשרים עם כמה מאמרים של משה סמט, מתלמידיו של יעקב כץ המנוח. לסמט הצטרפו בשנות השבעים כמה וכמה חוקרים, דוגמת עמנואל אטקס, מיכאל סילבר, שאול שטמפפר ויוסף שלמון – כולם תלמידים של כץ, שהקדישו, כל אחד על פי דרכו, את מחקרי הבכורה שלהם לאורתודוקסיה היהודית, ואליהם הצטרף חלוץ חוקריה של החברה החרדית – מנחם פרידמן. למחקרו של פרידמן על החברה החרדית בפלשתינה/ארץ ישראל בשני העשורים הראשונים של המנדט הבריטי נלוו מחקרים נוספים של ישראל ברטל, אריה מורגנשטרן, יהושע קניאל ואחרים שהתמקדו בהיבטים שונים של היישוב הישן בשלהי התקופה העות'מאנית

ובראשית תקופת המנדט. אלא שבזה נסתם פחות או יותר הגולל על המחקר ההיסטורי על החברה החרדית, וכאן, להבנתי, טמון לכל הפחות חלק מההסבר. מסיבות שונות לא קמו ממשיכי דרך להיסטוריונים חברתיים אלה, ובאותו זמן החלו לנבוט מחקרים חשובים על חברה זו במדעי החברה. החל בשנות השמונים ועד ימינו הבכורה עברה באופן ברור ומובהק למדעי החברה. די להניח על כף אחת של המאזניים את מאות המחקרים האנתרופולוגיים, הסוציולוגיים, הכלכליים, הפסיכולוגיים, הרפואיים, התקשורתיים וכיוצא באלה מחקרים בעלי אופי חברתי-עכשווי, ולעומתם את אלה ההיסטוריים וההגותיים-פילוסופיים המעטים בכף השנייה בכדי להתרשם מכך.

בעוד שהפריחה בחקר החברה החרדית במדעי החברה היא רבת ממדים וגוונים, פרקים שלמים בתולדותיה של חברה זו במאה העשרים נותרו לוטים בערפל. כך בין השאר, מעט מאוד ידוע על שהתרחש בחברה זו לפלגיה החל באמצע שנות השלושים וכלה בשלהי שנות הארבעים, והוא הדין לשנות החמישים והשישים; אין בידינו ביוגרפיה היסטורית-ביקורתית מקיפה ולו של מנהיג חרדי אחד; עד היום לא נכתב למיטב ידיעתי מחקר מקיף כלשהו על חצר חסידיית או אחת מהישיבות הליטאיות-מתנגדיות. זאת, מבלי להמעט חלילה בחשיבותן של עבודות ממוקדות אחדות שנכתבו ופורסמו בשנים האחרונות. אם נצרף ללקונה מחקרית זו את העניין התקשורתי הגובר בחברה החרדית שמתמקד מעצם טבעו בכאן ובעכשיו, אזי לא קשה להבין כיצד נעלמה חשיבותה של הפרספקטיבה ההיסטורית. כעת אפנה לכמה דוגמאות בכדי לנסות ולשכנע אתכם בדבר חשיבותה להבנת ההווה.

רובנו, אני משער, נחשפנו באופן כזה או אחר בשנתיים-שלוש האחרונות למופעים ציבוריים ומתוקשרים כאלה או אחרים של החרדים הקנאים. כוונתי למשל למפגשים עם נשיא איראן מחמוד אחמדינז'אד, להפגנות סביב חניון קרתא בירושלים, לפרשה שכונתה פרשת "האם המרעיבה" ולפרשת חדר המיון בבית חולים ברזילי באשקלון. בחלק מפרשיות אלה שבה ועלתה טענה שמדובר בחבורת משוגעים שמנותקים מהמציאות.

העומדים מאחורי פרשיות אלה הם כאמור חרדים קנאים שרובם מכונסים תחת מטרייתיה של העדה החרדית בירושלים, וגם אם לא – הם בוודאי מזדהים עם עמדתה האידיאולוגית-תיאולוגית האנטי-ציונית הנחרצת.

אין בידי את הכלים הנחוצים בכדי לאשש או להפריך את האפיון הפסיכולוגי האמור. בכל מקרה, רצוי בראש ובראשונה לזכור שאדם שכל הזמן צועק "השעה 12" צודק פעמיים בכל יממה, כלומר לא הכל זה שיגעון או מוסבר בשיגעון. חשוב הרבה יותר להבין מה מקורו, ובמקרה זה הפרספקטיבה ההיסטורית מועילה שכן היא מספקת הגיון למי שחושב שמדובר בשיגעון – ובהם רבים בחברה הלא-חרדית מזה ובזרם המרכזי של החברה החרדית מזה שנהנים ומרוויחים כאחד מהגדרת התנהלותם של הקנאים כמטורפת. המפתח הוא להבין את תפיסת עולמה של העדה החרדית ושל אלה המזוהים עמה עוד מימי הקמתה ב-1918, תפיסה ששורשיה קודמים להופעתה הארגונית-מוסדית. בהכללה שחוטאת לניואנסים חשובים, ניתן לומר שמדובר בתפיסה אנטי-ציונית חריפה הכוללת שעם הזמן פיתחה ממדים ואסוציאציות דמוניים ביחס למפעל הציוני ולאותם יהודים ששותפים לו. די אם אציין שבניסיון להבין כיצד נוצר מפעל כה סוטה מדרכה של היהדות לפי הבנתם, הגיעו כמה ממנסחי תפיסת עולמה של העדה החרדית, וראשון להם כמדומני הוא הרב ישעיהו זליג מרגליות, למסקנה שכל מי שאינו נמנה על שורותיהם הוא צאצא של ה"ערב רב".

במענה לסכנה המעשית והפוטנציאלית של המפעל הציוני, העמידה העדה החרדית אסטרטגיית-על של שיתוף פעולה עם שליטים ערביים ועם הבריטים למען השגת מטרותיהם, ושל אי שיתוף פעולה בכל מחיר עם התנועה הציונית, עם מנהיגיה, עם היישוב היהודי-ציוני בתקופת המנדט ועם מדינת ישראל. אסטרטגיה זו החלה בראשית שנות העשרים של המאה העשרים במגעים של זה-האן עם עבדאללה ועם הלורד נורת'קליף במטרה שלא לחייב את העדה החרדית להיות חלק ממוסדות היישוב, המשיכה בקשר עם חאג' אמין אל חוסייני ובסירוב להצטרף ליישוב במאבקו למען זכות גישה לכותל המערבי בפני ועדת החקירה של הבריטים לאחר אירועי תרפ"ט והתבטאה בשלהי שנות ה-30 ובראשית שנות ה-40 במאמצייהם של עמרם בלוי ואחרים בעדה החרדית לשכנע את הבריטים להישאר בארץ או לחילופין ליצור עבורם אוטונומיה משפטית בירושלים או

בטבריה – כך הציעו. במובן זה, הם מסתמא היו חברי כבוד בעמותה למען החזרת המנדט הבריטי לארץ ישראל, עמותה שהתקיימה בארץ עד לפני אי אלו שנים. לבסוף, הם תמכו בבינאום ירושלים, עמדה שבה נקטו אומנם גם מנהיגים ציונים-דתיים, אם כי מסיבות שונות.

חודשים ספורים לאחר הקמתה של מדינת ישראל חצה לייבלה וייספיש, ממקימי נטורי קרתא ולימים דמות ציורית כלפי חוץ ועוף מוזר כלפי פנים, את הגבול לירדן. זאת במטרה "להציע לממשלת ירדן לעלות על ירושלים, ששם יקבלו את חייליה כל עדות החרדים בזרועות פתוחות ויעזרו להם במלחמתם נגד הציונים". וייספיש נתפס לאחר שובו לירושלים והועמד לדין על-ידי חיים כהן, אז פרקליט המדינה. במהלך המשפט הוא לא הכחיש את שעשה או את תוכניתו האמורה ונשלח למאסר של שישה חודשים "בלבד" – עונש קל יחסית ביחס לחומרת העבירה – אם מאחר שכהן ביקש מהשופט לנהוג בו במידת הרחמים ואם משום שהשופט "חשש שהנאשם העומד לפניו אינו שפוי כולי האי".

אם ננטרל לרגע את הממד של תשומת הלב הציבורית והתקשורתית, מבחינת תפיסת עולמו של וייספיש מדובר בצעד שפוי בהחלט. כך לגביו, כך לגבי מופעים מאוחרים יותר של חרדים קנאים דוגמת משה הירש המנוח שחברו ומוסיפים לחבור לאותם מנהיגים ושליטים שאיתם הם מוצאים שפה אנטי-ציונית משותפת וכך לגבי הפגישות עם אחמדינג'אד. משכך, המבחן לסוגיית מידת נאמנותם של אלה הפועלים כך הוא פנימי, ובמקרה של אחמדינג'אד הראשון למתוח ביקורת חריפה על מחלי פניו היה האדמו"ר מסאטמר בניו-יורק שבדרכו הציורית הסביר שאף שכולנו אנטי-ציונים – מעשה זה הוא חציית קו אדום. הפרספקטיבה ההיסטורית מסייעת לנו אפוא לחלץ התנהגויות אלה מהפתרון הקל של הגדרתן כמטורפות, ומאפשרת לנו להבין את מקורותיהן. לא אוכל לעשות תרגיל דומה ביחס לפרשיות הנזכרות שבהן נתקלנו לאחרונה, מאחר שברצוני לעבור לעניין אחר ובעל השלכות יותר ישירות לימינו במובן היישומי-מעשי.

התבוננות בחברה החרדית מזוויות שונות מלמדת על חשיבותה של הפרספקטיבה ההיסטורית בנוגע לנושא היציאה לעבודה בה, ובמיוחד התמורות שחלות בשנים האחרונות בכל הקשור ליציאתם של גברים חרדים לשוק העבודה. ביציאתן של נשים חרדיות בישראל לעבודה אין משום חידוש, אולם לא כך הם פני הדברים ביחס לגברים חרדיים. זאת מאחר שהורגלנו בקיומה של תופעת "חברת הלומדים" החרדית, תופעה שאין לה תקדים בתולדות ישראל ואין דומה לה בקהילות חרדיות בנות זמננו בחוץ לארץ.

חברת הלומדים, שאת התגבשותה ומאפייניה שרטט מנחם פרידמן, נוסדה בשנות החמישים של המאה העשרים. הרקע לייסודה הוא צירוף של כמה נסיבות ובראשן: ההתמודדות עם החורבן שהותירה שואת יהודי אירופה; החששות בדבר הקמתה של מדינה יהודית-ציונית-חילונית שבה ספק אם חרדים יוכלו לשמר את אורח חייהם הדתי; סיועה הכלכלי והתחיקתי של המדינה (קצבאות וכספים מאפיקים ממשלתיים ודחיית השירות הצבאי לבחורי ישיבות); גיבושה של מסגרת אידיאולוגית לקיומה של חברת לומדים בידי הרב אברהם ישעיהו קרליץ (1878-1953), הוא החזון איש, למדן בעל שיעור קומה ומוניטין רבים ומי שנחשב מנהיגם של החרדים הליטאים-מתנגדים החל באמצע שנות השלושים לאחר בואו לארץ-ישראל/פלשתינה; וחבירה של קרליץ עם הרב אברהם וולף (1911-1979), דמות חינוכית מרכזית ברשת בית הספר והסמינרים של "בית יעקב", מערכת החינוך החרדית הגדולה והעיקרית לבנות ולנשים חרדיות, אשר יצר אווירה חינוכית מגבה לאידיאולוגיה זו בקרב הנשים.

מייסדי חברת הלומדים חרתו על דגלם את המשימה להושיב כמה שיותר מתבגרים וגברים בישיבות ובכוללים לכמה שיותר שנים. כלומר, להגדיל את מספר לומדי התורה באופן משמעותי ולהפוך את התופעה לנרחבת ומתוך כך לנורמה, ולא להותירה כעניין למובחרים-נבחרים מעטים. לעיסוק רב השנים בלימוד אינטלקטואלי של טקסטים תלמודיים ולשהייה במסגרות מבודדות – חממות – הרחק ממציאות החיים נודעו השפעות רבות על החברה החרדית, ובראשן עליית מרכזיותה של המילה הכתובה, דחיקת מקומן של מסורות שעברו בעל-פה מדור לדור, והתפתחותן של חומרות הלכתיות כנורמה כלל-חברתית.

אם הפרספקטיבה שלנו בנוגע למתרחש בשנים האחרונות נעצרת בחברת הלומדים אזי מדובר אולי בתחילתו של שינוי מנורמה שנתקבעה. אולם, אם נתבונן במתרחש בארץ ישראל-פלשתינה המנדטורית החל בשנות העשרים המאוחרות ועד למדינת ישראל של אמצע שנות החמישים מתקבלת תמונה ולפיה חברת הלומדים היא חריגה מדפוסייה התרבותיים-כלכליים של רוב החברה החרדית ולא נורמה. נראה שלמעט החרדים הקנאים אשר חרטו על דגלם את התלות הכלכלית ביהדות התפוצה באמצעות מערך הכוללים וכספי החלוקה, הזרם המרכזי של החברה החרדית לא הציב לעצמו אתוס של חברת לומדים. אם אכן כך, אזי חברת הלומדים איננה נורמה עתיקת יומין, אלא חריגה שמקורה בחששותיהם הריאליים של כמה מנהיגים חרדים לעתידה של חברה זו נוכח תוצאותיה של השואה והקמתה של מדינת ישראל.

פרספקטיבה היסטורית זו פותחת בפנינו את האפשרות להבין את כניסתם ההדרגתית של גברים חרדים שבאים ממרחבים המזוהים עם חברת הלומדים לשוק ההשכלה, ההכשרה והעבודה, כביטוי להתבססותה של חברה זו, לביטחונה העצמי ולכך שלא מעטים ממנהיגיה גילו עם הזמן שהשלטון במדינת ישראל איננו מבקש את רעתם או מונע מהם מלקיים את אורח חייהם ומלחנך את ילדיהם לפי רצונם – חשש שהטרידם כאמור בימים שלפני וסמוך לאחר הקמת המדינה. אם אכן כך, הדבר עולה בקנה אחד עם כמה מחקרים מהעשור האחרון המצביעים על גילויים שונים של השתלבות של חרדים בחברה הסובבת, על תמורות במקומה ובמעמדה של המנהיגות החרדית וצמיחתן של מנהיגויות משנה ומקורות סמכות חדשים ועל הפנמתם את כמה מערכיה ואורחות חייה של החברה היהודית הלא-חרדית, בין השאר בתחומים של שפה, תרבות פנאי וצריכה. אם אכן חברת הלומדים היא חריג שהתגבשותו מוסברת בתודעה חזקה של איום קיומי ושל חששות כבדים, אזי יש לכך השלכות מעשיות על הבנת המתרחש ועל אופני התנהלותם של הגורמים הממשלתיים והאחרים המבקשים להשפיע על המתרחש. כך למשל, ראוי להתחקות אחר הופעתו המחודשת של מעמד ביניים בורגני חרדי, שכבת בעלי הבתים במובן המזרח-אירופי של המונח. מעמד זה נעלם כמעט לחלוטין עם היווסדה של חברת הלומדים ולהופעתו עשויות להיות השלכות לא מבוטלות.

ההתבוננות בחברת הלומדים על רקע תקופת המנדט מחדדת היטב את העובדה שהיא התפתחה בקרב חרדים ליטאים-מתנגדים והרבה פחות מכך בחצרות החסידיות השונות. הדוגמא הטובה ביותר מבחינת היקפה היא חסידות גור שמספר גדל והולך של חסידיה התיישבו, בהוראת אדמו"רם, אברהם מרדכי אלטר, במרכז תל-אביב החל בשנות העשרים של המאה העשרים. התרחקותו של אלטר מירושלים, בה החרדים הקנאים היו דומיננטיים, והבחירה בלבו של היישוב החדש היו מכוונות. במהלך שני העשורים הבאים הפכו חסידים רבים של גור לחלק בלתי נפרד מנוף העסקים הקטנים בתל-אביב, ושותפים חיוניים בהוויה הכלכלית העירונית. הוא הדין, גם אם במינונים שונים, לחסידים שהתיישבו בתקופת המנדט בחיפה ובכמה ערים ומושבות אחרות; הוא הדין לחרדים לא-חסידיים שהגיעו לכאן מגרמניה בעליות הרביעית והחמישית; והוא הדין ליישובים החקלאיים יסודות, בית חלקיה ואחרים שהקימו אנשי פועלי אגודת ישראל במרחב המשתרע מצומת לטרון – שעלבים – ועד לצומת מסמיה – חפץ חיים החל באמצע שנות השלושים. אם יש אמת בהנחה שקבוצות שונות בחברה החרדית אינן שותפות לאידיאל של חברת הלומדים, אזי סביר להניח שיש הבדלים בכל מה שקשור להתמודדות עם יציאתם של גברים חרדים ללימודים ולשוק העבודה; שכן, התהליך אותו עובר הפרט הוא שונה ויש לכך השלכות על אופן הסיוע והליווי של תהליך זה בידי הגורמים האמונים על כך.

נקודה נוספת המשיקה לעניין זה היא הפער בין העמדות הרשמיות לבין המתרחש בפועל. יש שורה של נושאים שבהם לא חל בפועל שינוי בעמדותיהם של מנהיגים חרדיים במשך עשרות שנים. כך למשל, לא ידוע לי על מנהיג חרדי אחד שפתח מחדש את שאלת עמדתו ועמדת קבוצתו ביחס למדינת ישראל נוכח ההתפתחויות השונות שחלו בעשורים האחרונים, הן במדינה, הן בחברה בישראל לגווניה והן בחברה החרדית. זאת, אם נתעלם לרגע מהמבוכה ומהאופוריה הזמנית של אירועים מכוננים דוגמת הקמת מדינת ישראל, אשר הביאו לתגובות שרישומן על ציר הזמן היה מוגבל ביותר. יחד עם זאת, מציאות החיים ואתגריה הביאו לתמורות לא מבוטלות בשטח, אם תרצו – משכבות הציבור הרחב. כך גם לגבי סוגיית מקומה ותפקידיה של האישה. האידיאל החינוכי של היתה "בת מלך פנימה", מלכת הבית, הוא מרכזי ברשת בית יעקב, אף שאלפי

נשים חרדיות זה מכבר אינן עומדות בו. מבלי לדון בסיבות לכך או בהיטלים של הפער בין העמדה האידיאולוגית-חינוכית לבין מציאות החיים, חשוב, לעניות דעתי, להבין שיש תחומים שבהם מתחוללים שינויים מבלי שיש להם רישום כלשהו במרחב האידיאולוגי. כך בעולמן של הנשים, ועל אחת כמה וכמה בעולמם של גברים בחברת הלומדים – בשונה מקבוצות כגון בלז שבהן האדמו"ר מורה לאלה שאינם לומדים או שמיצו את לימודיהם לצאת לעבוד. אם אכן כך, להבנה בדבר קיומו של מנגנון זה יש השלכות מעשיות לא מבוטלות על העיסוק המעשי בהכשרתם המקצועית של חרדיות ושל חרדים, ועל כניסתם לשוק העבודה.

מלבד הטענה הכללית בדבר תועלתה של הפרספקטיבה ההיסטורית להבנת תהליכים ותופעות המצויים בחברה החרדית בימינו, נראה שיש חשיבות בהתבוננות במתרחש בה ברמה הקבוצתית. זהו אתגר חיוני בכל ניסיון לאסוף נתונים, לעקוב אחר המתרחש ולנתח תהליכים המתרחשים בחברה החרדית בכל הקשור להכשרה, להצטרפות לשוק התעסוקה ולדפוסי עבודה. כלומר, נדרשת התבוננות ברזולוציות מדויקות הרבה יותר בכדי להבין את טיב הקשר בין אופי הקבוצה ועמדותיה לבין אופני ההשכלה ודפוסי העיסוק שמאפיינים אותה.

מאחר שהאורתודוקסיה היהודית קיימת מעט יותר מ-200 שנה והחברה החרדית כמחצית מכך, יהיה זה קל מאוד לבטל את הפרספקטיבה ההיסטורית במחי יד, אולם זו, לדעתי, טעות. לאלה מכם שלא מחזיקים בעמדה חד-משמעית אומר רק שאני מקווה שעלה בידי לשכנע אתכם בדבר חשיבותה של פרספקטיבה זו להבנת תהליכים ותופעות הנגלים לנגד עינינו – או לכל הפחות שהדבר שווה מחשבה.

תודה רבה!